

UOT 159.9.

Gülнарə Həməzəbəyovna Əlixanova
psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin baş müəllimi
<https://orcid.org/0000-0002-5241-0250>

TƏHSİL KONSEPSİYASINDA TƏXƏYYÜL İNKİŞAFI MƏRHƏLƏSİ

Гюльнарə Гəмзəбəкəвнə Əлихановə
доктор философии по психологии, старший преподаватель
Азербайджанского государственного педагогического университета

СТАДИЯ РАЗВИТИЯ ВООБРАЖЕНИЯ В КОНЦЕПЦИИ ОБРАЗОВАНИЯ

Gulnara Kamzabekuly Alikhanova
doctor of philosophy in psychology senior lecturer of
Azerbaijan State Pedagogical University

THE STAGE OF IMAGINATION DEVELOPMENT IN THE CONCEPT OF EDUCATION

Xülasə. Təxəyyül ali psixi funksiyalardan biri kimi diqqəti cəlb edir. İnsan təlim və əmək fəaliyyətində təkcə öz yaddaşına əsaslanmır. O, öz fəaliyyətinə yaradıcı şəkildə yanaşır, yaddaşında olan təsəvvürləri dəyişdirir, yeni qaydada birləşdirir, yeni surətlər yaradır və fəaliyyət göstərir. Yeninin yaradılması ilk əvvəl ideal şəkildə, fikirdə həyata keçirilir və sonra maddi, əməli şəkildə reallaşdırılır. İnsanın öz təsəvvürlərinin ideal şəkildə fikirdə birləşdirilməsi, dəyişdirilməsi və bu əsasda yeni surətlərin yaradılması təxəyyül prosesidir.

Təxəyyülün köməyi ilə insan nəyi isə yaradır, özünün fəaliyyətini planlaşdırır və onu idarə edir. Dəmək olar ki, bəşəriyyətin yaratdığı maddi və mənəvi dəyərlər insan təxəyyülünün məhsuludur. Təxəyyül insanı hal-hazırdakı vəziyyətdən kənara çıxarır, ona keçmiş daha əyani şəkildə görməyə kömək edir, onu gələcəyə aparır. İnsan öz təxəyyül fəaliyyətinin vasitəsilə ayrı-ayrı orqanlarının fəaliyyətinə təsir edə bilir. Bundan autotreninq təcrübələrində, psixoterapiyada təxəyyül obrazlarının yaradılmasında geniş istifadə olunur.

Açar sözlər: təhsil, təxəyyül, konsepsiya, təfəkkür, intellekt, inkişafı texnologiyası, fundamental

Резюме. Воображение привлекает внимание как одна из высших психических функций. Человек не полагается только на свою память в обучении и работе. Он творчески подходит к своей деятельности, изменяет идеи в своей памяти, соединяет их в новом порядке, создает новые копии и действует. Создание нового сначала осуществляется идеально, в идее, а затем реализуется материально, практически. Это процесс воображения, направленный на идеальное объединение и изменение собственных идей и создание на этой основе новых копий.

С помощью воображения человек что-то создает, планирует свою деятельность и контролирует ее. Можно сказать, что материальные и духовные ценности, созданные человечеством, являются продуктом человеческого воображения. Воображение выводит человека за пределы настоящей ситуации, помогает ему яснее увидеть прошлое, ведет его в будущее. Человек может влиять на деятельность разных органов посредством деятельности своего воображения. Его широко используют в экспериментах по самообучению, при создании воображаемых образов в психотерапии.

Ключевые слова: образование, воображение, концепция, мышление, интеллект, технология развития, фундаментальное

Summary. Imagination attracts attention as one of the higher mental functions. A person does not rely only on his memory in training and work. He approaches his activity creatively, changes the ideas in his memory, combines them in a new order, creates new copies and acts. The creation of the new is first realized in an ideal way, in an idea, and then it is realized in a material, practical way. It is the process of imagination to combine and change one's own ideas in an ideal way and create new copies on this basis.

With the help of imagination, a person creates something, plans his activity and controls it. It can be said that the material and spiritual values created by mankind are the product of human imagination. Imagination takes a person beyond the present situation, helps him to see the past more clearly, leads him to the future. A person can influence the activity of different organs through the activity of his imagination. It is widely used in self-training experiments, in the creation of imaginary images in psychotherapy.

Key words: *education, imagination, concept, thinking, intelligence, development technology, fundamental*

Azərbaycanda həyata keçirilən islahatlar, xüsusilə təhsil sahəsində görülən işlər onun yənidən qurulmasına – yeni təhsil sisteminin formalaşdırılmasına xidmət göstərir. Bu işin uğurla yerinə yetirilməsində təhsilin üzərinə çox ciddi vəzifələr düşür. Yeni təhsil məzmununun yaradılması, texnologiyaların, idarəetmə strukturu və sairənin formalaşdırılması üçün ilkin olaraq tədqiqatların əlaqələndirilməsinə, düzgün planlaşdırılmasına ehtiyacın yaranması aydın şəkildə diqqəti cəlb edir.

XX əsrin sonlarında təhsil konsepsiyası şagirdlərdə təfəkkürün inkişaf etdirilməsi, XXI əsrin əvvəllərində isə yaradıcılıq problemi formalaşmağa başladı. Professor Əbdül Əlizadə bu problemi “təhsil konsepsiyasında yeni bir mərhələ – təxəyyülün inkişafı mərhələsi” adlandırdı. Çünki tədris prosesində keçirilən müasir dərsin məzmununda koqnitiv proseslərlə yanaşı kreativ və yaradıcılıq prosesləri də təzahür etməyə başlamışdı.

Psixoloji tədqiqatların nəticələrinə görə, təxəyyülün inkişafı hamıda eyni səviyyədə olmur. Bununla belə təxəyyülü güclü olan insanlar başqalarını, təbiətdə və cəmiyyətdə baş verən hadisələri daha yaxşı anlaya bilirlər. Ona görə də şagird təxəyyülünün inkişafı və tərbiyəsi bu günkü müasir dərsin əsas problemlərindən biri kimi çox əhəmiyyətlidir.

Uşaq təxəyyülü əsasən nağıllardan başlayır: öz inkişafının ilk mərhələlərində nağılda olan obrazları asanlıqla mənimsəyə bilir. Dünyanı və özünün dünyəvi mənzərəsini bilavasitə nağılvari əks etdirdiyi ifadə vasitələri tədrisən inkişaf edir. Uşaq artıq fəaliyyət sahəsinin öz “dilində” ifadə etdirdiyi danışığında məntiq həddinə çatanda təxəyyüldə əsas keyfiyyət dəyişiklikləri əmələ gəlir. Təxəyyül reallığı formalaşanda ifadə vasitələrinin səmti dəyişir və onlar ixti-

saslaşmağa meyl edir. Bu psixoloji pedaqogikada yeni konsepsiyadır və Azərbaycanda bu konsepsiya professor Əbdül Əlizadənin nəzəri-metodoloji axtarışları əsasında formalaşmışdır.

Psixologiyada təxəyyül yeni obrazların yaradılması kimi qəbul edilir. Professor Əbdül Əlizadə problemlə əlaqədar qeyd edir ki, “təxəyyülün mahiyyətini araşdırmaq üçün yeni elmi konsepsiyalar meydana çıxmışdır. Həmin konsepsiyalara görə, təxəyyül psixi bir proses kimi tamı hissədən əvvəl görməyi və eyni zamanda funksiyaları bir əşyadan başqasına keçirməyi nəzərdə tutur”.

Təxəyyülü inkişaf konsepsiyasında güclü fenomen hesab edən A. Eynşteyn qeyd edirdi: “Mən, intuisiya və təxəyyülə inanıram. Təxəyyül bilikdən önəmlidir, çünki bilik məhduddur, təxəyyül isə dünyada nə varsa, hamısını əhatə edir”. Təxəyyül tərəqqinin stimuludur və tərəqqinin mənbəyidir. Təxəyyül klassik psixologiyada idrak prosesi kimi mənalandırılıb və öyrənilib. Müasir psixologiyada isə təxəyyülün əvvəlki dövrlərdə açıqlanmamış önəmli sirləri - kreativ proses kimi, yaradıcılıq prosesi kimi psixoloji sirləri, necə deyirlər, kəşf olunub. A. Eynşteynə görə, “təxəyyül kəşf yoludur” başqa sözlə, əsrin Nobel münasibətlərinə gedən yol qeydsiz-şərtsiz təxəyyüldən başlayır”.

Psixoloq Jan Piaje eksperimental tədqiqatları əsasında müəyyən etmişdir ki, 7-8 yaş arasında uşağın koqnitiv strukturunda mental aktlar üstünlük təşkil edir. Uşaq bu yaş dövründə şeylərin mahiyyətini anlamağa başlayır: onlar haqqında “fikirləşə” bilir. Fikirləşə bilməyəndə ritorikaya meyl edir, dərsdə sadəcə əzbərçilik edir, lazım olanda müəllimə sual verə bilmir...

Pedaqoji psixologiyanın tədqiqatçısı T. Edisonun gəldiyi qənaətə görə, “Sivilisasiyanın başlıca məqsədi insanlara, bizim misalımızda

fikirləşməyi öyrətməkdir” – dünya psixologiyasının başlıca parafrazlarından biri də budur. Bu məqsədlə T. Edisonun tərəfdarları məktəbdə şahmat dərsləri (və ya treninqləri) təşkil etməyi məsləhət görürdülər.

Klassik psixologiyada yeni obrazların yaradılması təxəyyül prosesi kimi qəbul edilirdi. Həmin dövrdə yaradıcı təfəkkür fenomeni kəşf olunması ilə əlaqədar olaraq təxəyyül psixologiyasında da yeni istiqamətlər yaranmağa başladı. Artıq problem yeni psixoloji dairədə - təxəyyül və təfəkkür dairəsində öyrənilirdi. Əbdül Əlizadə bu yeni istiqaməti “fikri obrazdan hissi obraza gedən yol yaradıcı təxəyyül forması” kimi qiymətləndirirdi.

Əbdül Əlizadənin fikrincə, kreativlik sərhədlərində təfəkkür təxəyyüllə qarşılıqlı əlaqədədir. Təxəyyül bütün adamlarda eyni səviyyədə inkişaf etmir. Ancaq bir cəhət dəqiq məlumdur: təxəyyülü güclü olduqca insanlar başqa insanları, təbiət və cəmiyyət hadisələrini daha yaxşı anlayırlar. Məsələnin belə qoyuluşu, təfəkkürlə bəhəm təxəyyülün inkişafını dərslərin başlıca problemlərindən birinə çevirir.

Psixologiyada psixi proses kimi qavrayış, hafizə və təfəkkür prosesləri arasında aralıq mövqedə olan təxəyyül varlığı konkret obrazlı şəkildə əks etdirir. Təxəyyül obrazları beyində gedən fizioloji proseslərin nəticəsində yaransa da, bu obrazlar yarandıqdan sonra orqanizmdə gedən digər fizioloji proseslərə təsir edir.

Professor Əbdül Əlizadə əsərlərində qeyd edir ki, “yaradıcı təfəkkür təxəyyülün özülündə əmələ gəlir. İnsanın dünyaya yaradıcı münasibəti bilavasitə təxəyyüllə şərtlənir”. Təfəkkürün yaradıcılıq potensialı ancaq bu sahədədir. Məsələnin belə qoyuluşu müasir məktəbdə təfəkkür - təxəyyül fenomenlərini şagirdlərdə qarşılıqlı əlaqədə inkişaf etdirməyi tələb edir.

Psixoloji-pedaqoji ədəbiyyatlarda verilən məlumatlara görə, Eynşteyn orta məktəbdə çox çətinliklə oxuyurdu. Müəllimlərin bir çoxu onu, məsuliyyətsiz, tənbel hesab edirdilər. O, dərslərdə fikri dağınıq, dalgın halda iştirak edir, mütəmadi olaraq intizamı pozmağa səy göstərirdi. Psixoloqlar onun dərslərini pis oxumasının səbəblərini araşdırdılar və nəticədə məlum oldu ki, müəllimlər şagirdin ona verilən suallara konkret cavab vermədiyinə görə əsəbiləşirlər. Eynşteyn müəllimlərin suallarına cavab vermək əvəzinə

onlara yersiz görünən “müxtəlif əlavə suallar” verirdi. Bu gün tədris prosesində sual texnologiyasının müasirləşməsi problemi xüsusilə aktualdır. Dərslərdə şagirdlərin az sual verməsi faktının müəllimlərin sual texnologiyası problemi ilə əlaqələndirilən müxtəlif səbəblər göstərilir.

Pikasso əsərlərində qeyd edirdi ki: “Mən əvvəl Rafael kimi şəkil çəkirdim, ancaq uşaqlar kimi şəkil çəkməyi öyrənmək üçün mənə bir ömürlük həyat lazım oldu”. Çünki uşaqların özünəməxsus koqnitiv üslubları var və onu kəşf edən müəllim öz sahəsində praktik psixoloq hesab edilə bilər. U. Kreynin fikrinə görə isə: “Əgər biz həddindən artıq uşaqlara təsir göstəririksə, onlara özümüzün vacib hesab etdiyimiz şeyləri öyrədiriksə, uşaqları öz kəşflərini etmək imkanından məhrum edirik”.

Sokrat öz dərslərini müəllimin şagirdlə əməkdaşlığı şəraitində, dialoq üzərində qurmağa səy göstərirdi. Sokratın bu metoddan istifadə edərkən tələbələrin dərslərin gedişində yeni bilikləri “kəşf” etməsini sübut etdi.

Beləliklə, Sokrat metodunun tətbiqinin müəllimlə-şagirdin əməkdaşlığına əsaslandığından keçirilən dərslər yeni məzmun (analiz və sintezə kəsb edir. Analiz və sintez proseslərindən səmərəli istifadə şagirdlərdə mükəmməl idrak fəallığı yaradır. Şagirdlər idrak fəallığı yollarına yiyələndikcə şagirdlərin təfəkkürü daha da inkişaf edir, onların nitqləri səlisləşir, müstəqil fikirləri əhəmiyyətli dərəcədə artır.

Məktəbdə fənn müəllimləri dərslərin prosesində şagirdlərdə təxəyyülü inkişaf etdirmək üçün müxtəlif tapşırıqlardan, psixoloqlar isə bu məqsədlə şagirdlərin yaş və fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq müxtəlif metodlardan istifadə edirlər. Hər bir yaş dövründə bu üsuldan uğurla istifadə etmək mümkündür. Şagirdlərin yaradıcı təxəyyülü inşa yazıda və rəsmdə, müxtəlif məzmunlu oyunlarda, təmrinlərdə, yarışlarda özünəməxsus çalarlarla təzahür edir. Təcrübəli müəllim onları vaxtında görür, ayırd edir və qiymətləndirir.

Bu gün müasir təhsilimizin qarşısında uşaqlarda təfəkkürün, təxəyyülün, intellektin və şəxsiyyətin formalaşması vəzifəsini yerinə yetirməli, şagird müəllimlər tərəfindən təlim prosesində fikri qabiliyyətlərin və bacarıqların formalaşmasına istiqamətləndirilməlidir.

R.C. Kollivuda görə isə müasir psixologiyada təxəyyül nəzəriyyəsi incəsənət prinsipləri

kimi araşdırılır və onun inkişaf treninqlərinin sistemli öyrənilməsi müasir pedaqoji psixologiyanın əsas problemi kimi nəzərdən keçirilir.

Nəticəni kamillik və mənəviyyat zirvəsində yer tutan elm xadimi, gözəl pedaqoq, psixoloq, professor Əbdül Əlizadənin təhsilimizin gündəlik tələblərinə cavab verən dəyərli və gözəl fikirləri ilə bitirmək istəyirəm: “Təfəkkür, intellekt və təxəyyül! Bizim fikrimizcə, müasir təhsil nəzəriyyəsi və təcrübəsi XXI əsrdə ancaq və ancaq bu fundamental psixoloji bünövrə əsasında uğurla inkişaf edə bilər və inkişaf edir. Müasir pedaqoji psixologiyada “Kəşf yolu ilə öyrənmə” konsepsiyası formalaşmışdır. Təcrübəli müəllimlər təxəyyülün inkişafı texnologiyasını məhz bu konsepsiyanın parametrləri ilə araşdırırlar”.

Problemin aktuallığı. Təhsil konsepsiyasında təxəyyül inkişafı mərhələsinin psixoloji xüsusiyyətlərinin əsas təzahürlərini müəyyənləşdirmək, müasir pedaqoji psixologiyanın elmi-nəzəri tələbləri səviyyəsində həmin problemlərin təhlilini verməkdən ibarətdir.

Problemin elmi yeniliyi. Təhsil konsepsiyasında təxəyyül inkişafı mərhələsinə psixoloji təsir göstərən amillərin təhlili, şagirdlərdə idrak proseslərinin təfəkkürlə birlikdə təxəyyülün inkişafını dərslərin başlıca problemlərindən birinə çevrilməsi prinsiplərinə yaxından bələd olmağa köməklik göstərmək yollarını müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən elmi yaradıcılıq işində bu mövzu ilə maraqlananlar, eləcə də ali və orta ixtisas məktəblərinin tələbə və magistrləri, psixoloq və pedaqoqlar istifadə edə bilər.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov, Ə.S. Psixologiya. / Ə.S. Bayramov, Ə.Ə. Əlizadə. – Bakı: Çinar-Çap, – 2002, – 623 s.
2. Qədirov, Ə.Ə. Yaş psixologiyası. / Ə.Ə. Qədirov. – Bakı: Maarif, – 2002. – 386 s.
3. Əlizadə, Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. / Ə.Ə. Əlizadə – Bakı: Pedaqogika, – 2004. – 432 s.
4. Əlizadə, Ə.Ə. Pedaqoji psixologiya. I kitab. / Ə.Ə. Əlizadə, H.Ə. Əlizadə. – Bakı: ADPU, – 2010, – 319 s.
5. Əliyev, R.İ. Tərbiyə psixologiyası. / R.İ. Əliyev. – Bakı: Nurlan, – 2006. – 210 s.
6. Гуревич, П.С. Психология и педагогика: Учебник. / П.С. Гуревич. – М.: Юрайт, – 2013, – 479 с.
7. Реан, А.А. Детская психология. / А.А. Реан. – СПб: Прайм –ЕВРОЗНАК, – 2008. – 350 с.
8. Хилько, М.Е. Возрастная психология. / М.Е. Хилько. – М.: Юрайт, – 2013. – 200 с.

E-mail: gulnare.alixanova@mail.ru

Rəyçilər: *psixol.elm.dok., prof. R.İ. Əliyev,*
ped.ü.fəls.dok., dos. Q.V. Rəhimova

Redaksiyaya daxil olub: 09.10.2023